

Roksoliana Danczyn

DAWNE TRADYCJE WARZENIA SOLI NA TERENACH BOJKOWSZCZYZNY*

CZUMACTWO

Proces wydobycia soli sięga najdawniejszych czasów i łączy się ściśle ze zjawiskiem, znanym w historii Ukrainy, które jest określane mianem czumactwa. Czumactwo to handlowo-transportowe zrzeszenie ludzi, które ukształtowało się na terenach Południowej Ukrainy w celu organizowania dostaw soli z Północnego Krymu na Ukrainę, do Polski oraz innych sąsiednich krajów. Początki tego zjawiska sięgają głębi dziejów. Jak opisywał jeden z kronikarzy już w XII wieku na Dniestrze doszło do wylewu rzeki i setkę maź załadowanych solą porwała głęboka woda: "I była, – nadmienia świadek naoczny, – z tego powodu wielka smuta na ziemiach Ruskich". W owych odległych czasach podkarpaccy czumacy (nazywano ich również kołomyjcami - od nazwy miasta będącego ośrodkiem warzenia soli) zaopatrywali w ten niezbędny produkt południowe ziemie Ukrainy. Stamtąd zaś czumacy przywozili chleb, produkty do użytku domowego, a nawet drewniane cerkwie. W późniejszym okresie, gdy ziemie Zachodniej Ukrainy zostały przejęte przez polską szlachtę, transport soli zaczął się odbywać z Południowego Krymu. Ukraińscy czumacy, kontynuowali tradycję wędrujących handlarzy z XII – XIV wieku, zajęcie to zaczęło szybko się rozwijać w XV - XVII wieku, zaś w XVIII – XIX wieku sięgnęło szczytu rozwoju i funkcjonowało do początków XX wieku, kiedy to zostało wyeliminowane przez transport kolejowy.

* Referat wygłoszony przez Dyrektora Muzeum Historyczno-Etnograficznego „Bojkowszczyzna” w Samborze, w ramach corocznej imprezy „Święto Soli”, 3 czerwca 2012 r., przygotowany na podstawie materiałów pochodzących z badań terenowych na Starosamborszczyźnie.

Odrodzenie przemysłu solnego na terenach Zachodniej Ukrainy datowane jest od XV do XVII wieku. W owym okresie na Podkarpaciu sól z solanki (roztwór soli) pozyskiwano prawie w 400 warzelniach (panwiach, żupach). Najbogatsze wodne "złoża" soli, jak stwierdza historyk Iwan Krypjakewycz, znajdują się w trzech miejscowościach, a mianowicie: w okolicach Drohobycza, Starej Soli oraz Dołyny. Przy czym tylko w Drohobyczu istniało 45 źródeł solankowych, z których wydobywano niemalże 26 tys. beczek soli. W 1570 roku w Truskawcu działało dwadzieścia drobnych zakładów produkcyjnych.

Czumacy-kołomyjcy to handlarze-pośrednicy, którzy zamieszkiwali różne miasta Ukrainy i regularnie przyjeżdżali po sól ze swoich miejscowości do Kołomyi, mającej status głównego magazynu tego towaru, oraz innych miejscowości w Galicji.

Ponieważ droga do pokonania była długa i niebezpieczna, uzbrojeni kołomyjcy zbierali swoje wozy, zaprzężone w woły, w duże grupy (tzw.wałki), wybierali naczelnego-otamana, kaszowara i zwykle ruszali w podróż w czasie, gdy na polach wrzała praca. W drogę po sól wybierali się nawet wielmoże. Z historycznych źródeł wynika, iż w 1647 roku po "szare złoto" do Kołomyi jeździli Bohdan Chmielnicki wraz ze swoim synem Tymoszem. W 1652 roku Tymosz znowu został oddelegowany po ten sam towar na potrzeby wojska.

Największy rozwój przemysłu handlowo-przewozowego źródła odnotowują na Naddnieprzu w drugiej połowie XVI wieku, a następnie stamtąd rozpowszechnił się również na innych terenach należących do ówczesnej Ukrainy. W okresie największego rozkwitu czumactwa, a mianowicie, w XVIII – XIX wieku, rzadko się zdarzało, by jakakolwiek ukraińska wieś nie posiadała własnych czumaków, którzy jeździli na Krym lub Don po sól. O skali rozwoju tego zjawiska na początku XIX wieku świadczą chociażby następujące fakty: corocznie z Krymu na Ukrainę docierało czterysta tysięcy wozów z solą, natomiast nad Dnieprem w Berysławiu (pod Kachówką) przez okrągłą dobę kursowało osiemdziesiąt promów (dziesięć państwowych i siedemdziesiąt prywatnych), dzięki którym na lewy brzeg Dniepru z Prawobrzeża Ukrainy przeprowały się czumackie wałki. W ciągu roku tylko ten punkt obsługiwało około dwustu tysięcy wozów.

Czumacy handlowali wyrobami rzemieślniczymi, które zabierali ze sobą z Lewobrzeża, Prawobrzeża i Słobożaszczyzny, by następnie sprzedać na południu Ukrainy. Przemysł czumacki również był „konsumentem” wyrobów rzemieślniczych. Czumacki handel wyrobami rzemieślniczymi oraz zwiększony na nie popyt przez czumaków stały się kołem napędowym rozwoju wielu gałęzi rzemiosła na Ukrainie. Handel ten rozpowszechnił się na te-

renie całego kraju. Wędrówki czumaków doprowadzały do tego, iż niektóre wsie, które leżały przy szlakach handlowych, stawały się olbrzymimi osadami np. Kachowka nad Dnieprem lub Borysław.

Czumacy często zatrzymywali się na dłużej podczas przepraw przez rzeki i wtedy mieli możliwość sprzedaży części posiadanego towaru. W miejscach, gdzie zatrzymywała się wielka liczba czumackich wozów, organizowano jarmarki.

Zatem pojawienie się i rozwój czumactwa było jednym z przejawów angażowania szerokiej rzeszy ludności w stosunki rynkowe. Od momentu pojawienia się aż po koniec w XIX wieku, przemysł czumacki w wielu miejscowościach Ukrainy był trzecim tuż za dwoma najbardziej rozpowszechnionymi zajęciami ludności wiejskiej, a mianowicie, uprawą ziemi i hodowlą bydła. Przemysł czumacki sprzyjał także umocnieniu stosunków handlowych pomiędzy poszczególnymi regionami Ukrainy oraz sąsiednimi krajami, w szczególności z Rosją i Polską.

ŹRÓDŁA SOLANKOWE

Sama nazwa «Galicja» ma posmak soli. Z greckiego sól to «gals». Wiele miast galicyjskich zawdzięcza swoje narodziny właśnie źródłom solankowym, a chodzi o takie jak: Dołyna, Kafusz, Drohobycz, Dobromyl, Bołechiw, Stara Sól, Sołotwino. Właśnie zawdzięczając mocnym solnym fundamentom miasta te dotrwały do obecnych czasów. Sól galicyjska sprzyjała zaludnieniu kraju, rozwojowi handlu a tym samym przyczyniała się do prowadzenia osiadłego trybu życia. Tam, gdzie znajdowały się studnie solankowe, po zniszczeniu wsi i miast ludzie wracali bardziej chętnie, ponieważ wiedzieli, iż sól da im szansę na odbudowę. W taki sam sposób odradzały się miasta znajdujące się na skrzyżowaniach szlaków handlowych. Ziemia się wyjaławiła, zaś sól nie wyczerpywała. Władze pilnowały monopolu na wydobycie i sprzedaż soli oraz nieustannie zwalczały nielegalne warzelnie. Do ochrony Wielkiego Szlaku Solnego do Zachodniej Europy zapraszano żołnierzy z Węgier, którzy wkrótce otrzymywali od polskich królów tytuły szlacheckie. Dla przykładu pod koniec XII wieku do wsi Uriż stamtąd przybyli rycerze, którzy po jakimś czasie uzyskali tytuł Uruskich herbu Sas. Jednak również w tym miejscu wzdłuż szlaku na przedgórzu miało miejsce wydobycie soli. Niedaleko wsi, na miejscu byłej kolonii Mosty zachowała się studnia solankowa. Mieszkańców sąsiedniej miejscowości Nagujewycz ludność zamieszkała w

Uriż dotychczas nazywa “zwaryczami” (ci, którzy warzyli sól), natomiast ci pierwsi nazywają tych drugich - “kaftanami” (szlachcicami). Wiele lat minęło od tamtych czasów, niemniej jednak walka klasowa niczym sól wżarła się w świadomość ludzi, większość spośród których zatraciła pamięć historyczną. Jeden warzył sól, drugi ją sprzedawał, zaś trzeci nadzorował ten proces.

W połowie XVI wieku, jak mówią dokumenty, na kompleks królewskich warzelní soli na Podkarpaciu składało się 10 studni (3 – w Starej Soli, 3 – w Drohobyczu, 2 – w Kołpcu (obecnie część miasta Stebnyk) i Modryczach, 2 – w Kotowie). Tylko na Samborszczyźnie w połowie XVI wieku funkcjonowały trzy królewskie warzelní soli (żupy), znajdujące się w Kotowie, Jasenice Zworyckiej oraz Nagujewyczach. Poza tym istniało ponad 60 prywatnych drobnych warzelní soli. W tym samym okresie w Europie w górnictwie zostały wprowadzone bardzo ważne ulepszenia: zostały utworzone wyrobiska górnicze poszukiwawczo-rozpoznawcze i eksploatacyjne surowców mineralnych, udoskonalono maszyny wiertnicze linowo-udarowe, zaczęto wykorzystywać konny napęd z przekładniami do wyciągania solanki z kopalni, wprowadzono systemy odwadniające (rury, studzienki, podziemne sztolnie).

Na warzelníę soli składały się: studnia (otwór wiertniczy, «okno») z solanką, panwie - specjalne konstrukcje ze szpiczastą walcową nadbudową-wieżą, przez którą był wyprowadzany komin w celu utworzenia ciągu powietrza. Gotowa sól była składowana w specjalnie przeznaczonych do tego celu pomieszczeniach. W Starosilskij żupie w 1559 roku działała również cegielnia, w której produkowano cegłę do pieców.

Początkowo sól była warzona w kotłach, które później zastąpiono płaskimi czerenami (panwiami). Ogólnie praca w przemyśle solnym była ściśle podzielona na poszczególne specjalizacje. Wyodrębniano “kopaczy” albo “górników”, którzy docierali przez otwór wiertniczy («okno») do solanki – proces ten mógł trwać nawet cały rok i był bardzo kosztowny. „Linowcy i hydraulicy” nadzorowali pracę sprzętu technicznego (liny, rury), posiadając zapasowe elementy. Sól była warzona przez „warzelników”. Beczki dla gotowej soli były produkowane przez bednarzy. Kontrola i drobne naprawy inwentarza były wykonywane przez „metalowca” (*faber*). Rzemieślnicy wykonywali prace remontowe przy drewnianych umocnieniach wyrobisk górniczych (zwłaszcza studni, kopalni), kieratów, pieców, pomieszczeń) oraz konstrukcji. Pakowaniem soli zajmowali się «łopatnicy». Funkcjonował nawet zawód zamykacza załadowanych solą beczek za pomocą specjalnych czopów – ta czynność była wykonywana przez «wiertników». Poza tym w warzelní pracowali również pozyskiwacze drewna (paliwa do warzelniczych pieców). Personel pomocniczy stanowili: koniuszowie, przenośnicy soli, poganiacze koni pracujących

przy kieratach. W owych czasach produkcja takiej warzelnii soli była bardzo wysoka. Zachowały się dokumenty, świadczące o tym, iż w ciągu tygodnia (6 dni) w panwi produkowano sól do 16 beczek .

STARA SÓL

Tradycje warzenia soli na Starosamborszczyźnie mają już ponad trzy tysiące lat. W tym miejscu produkcja soli zaczęła się w okresie tzw. kultury trackiego halsztatu (ostatnia ćwierć II tys.p.n.e. - pierwsza połowa I tys. p.n.e.) i trwała do 1853 r. W ciągu tego okresu w rozpatrywanej miejscowości przebywały różne grupy etniczne. W V wieku n.e. na tym miejscu osiadło plemię Chorwatów karpaccich. Ludność plemienia kontynuowała produkcję soli, a nawet organizowała dostawy tego cennego surowca przez Karpaty na teren Czech i Moraw. W IX wieku Podkarpacie weszło w skład Księstwa Wielkomorawskiego, a na początku X wieku – do Państwa czeskiego. Dostęp do bogatych w surowiec źródeł solankowych miał bezpośredni wpływ na kształtowanie historii całego kraju. W szczególności produkt “strategiczny” stał się głównym powodem przyłączenia przez Włodzimierza tych terenów do państwa Kijowskiego. Dla tego państwa „ziemie zachodnie przede wszystkim pełniły rolę dostawcy soli, ..od czasów, kiedy to Pieczyngowie opanowali stepy i zaczęli odcinać drogę od czarnomorskich jezior solankowych.”

W źródłach historycznych wzmianka o wsi Stara Sól pojawia się już w 1255 roku. Wówczas było to obronne miasto-twierdza. Założycielami Starej Soli byli mnisi, zamieszkujący tereny kolonii Bucziw wsi Stara Ropa, gdzie w uroczysku Hrycajkowa została przez nich odkryta studnia solankowa. Po jakimś czasie, zapoznając się z terenem, mnisi odkryli inne studnie solankowe we wsi Stara Sól (obecnie w tym miejscu znajduje się szkolne boisko piłkarskie), natomiast tę pierwszą studnię, w uroczysku Hrycajkowa, zostawili, gdyż sól była w niej żółta, z rdzą. Król Polski wybudował we wsi Stara Sól wielkie uzdrowisko – kąpielisko, gdzie odpoczywała królewska arystokracja. Zarówno żupa solna jak i cała miejscowość stanowiły własność króla. Kazimierz Wielki nabył żupę od znajdującego się w tej miejscowości klasztoru za stułotowy roczny czynsz.

Z ekonomicznego punktu widzenia do początku XIX wieku Stara Sól była największym miastem na Starosamborszczyźnie (niegdyś Salzbrok, 1255) rejon starosambirskij. W 1421 roku miasto uzyskało prawo magdeburskie i wraz z rozwojem powstały warzelnie soli oraz kolejne studnie solankowe.

W 1686 roku w żupach Starej Soli funkcjonowało 7 panwi do warzenia soli.

W 1794 roku Stara Sól uzyskała od cesarza Franciszka II status „wolnego królewskiego miasta” jak również herb przedstawiający pięć drewnianych beczek z solą (symbol miejscowego przemysłu solnego) oraz rodowego herbu byłych właścicieli miasteczka Danyłowiczów – Sas (na błękitnym polu złoty półksiężyc, a nad nim – pomiędzy dwiema złotymi gwiazdami – srebrna strzała). W 1875 roku rząd austriacki zamknął saliny w Starej Soli, a źródła solankowe zostały zamurowane.

Obecnie Stara Sól jest malowniczym miasteczkiem na Starosamborszczyźnie, która zachwyca zwiedzających wspaniałymi pamiątkami architektonicznymi oraz pozostałościami sztuki sakralnej. Przy wjeździe do miasteczka wita gości willa „Anna” (1911) wybudowana przez polskiego szlachcica Krzemieckiego dla jego żony.

Niepowtarzalna cerkiew bojkowska pod wezwaniem Św. Paraskewy Pjatnyci z 1440 roku i dzwonnica z XVII wieku jest najstarszą cerkwią na Starosamborszczyźnie. Cerkiew została postawiona w 1440 roku zgodnie z tradycją bez użycia żadnego gwoźdźdza w typowym bojkowskim stylu w miejscu starej cerkwi z 1263 roku. Początkowo cerkiew była drewniana trójrzębowa z dwoma wieżami. W XVIII wieku nad babińcem postawiono emporę z galerią ze sklepieniem łukowym, przykrytą ośmiospadowym namiotowym dachem na jasnej ośmiokątnej wieży, natomiast górna część nawy i ołtarz zostały przebudowane. W tamtym okresie również w północnej części ołtarza została dobudowana zakrystia. W czasie prac remontowych, prowadzonych w latach 1915, 1950 oraz 1980 stopniowo wymieniono gontowe pokrycie ścian nad poddaszem oraz wierzchów na ocynkowaną blachę. W cerkwi zachował się ikonostas z XVII wieku.

W Starej Soli zachowała się również drewniana galicyjska cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego z XVII-wieczną dzwonnica. Świątynia z 1460 roku znajduje się w byłym Woskresińskim przedmieściu Starej Soli, również została postawiona bez użycia żadnego gwoźdźdza w typowym bojkowskim stylu. W 1669 roku od Króla Polski Michała Korybuta cerkiew uzyskała przywilej królewski. Pod koniec XVII wieku obok zachodniej ściany babińca dobudowano dzwonnica. W 1914 roku po uszkodzeniu nabojem dzwonnica odnowiono. Cerkiew jest drewnianą trójrzębowa konstrukcją z dwiema wieżami wykończona namiotowymi dachami na niskich ośmiokątnych wieżach ołtarza i nawy. Trzeci piramidalny wierzch przykrywa dzwonnica słupową, która połączyła się z cerkwią.

Kolejnym zabytkiem jest majestatyczny kościół św. Michała z rzeźbami ewangelistów oraz kwadratową kaplicą św. Anny (do 1613 roku), przylegają-

cą do świątyni od północy. Historia kościoła sięga XIV wieku, o czym świadczą odkryte w jego wnętrzu pewne elementy architektoniczne. W czasie prowadzonych w 1613 roku prac remontowych Jerzy Mniszek natknął się na północnej ścianie kaplicy za ołtarzem św. Anny na następujący łaciński napis "Wiedźcie, iż potomek Bolesława tę świątynię stawia i w pokorze zwraca się z prośbą o to, byś miała ją w opiece. Anno Domini 1365". Stanowi to potwierdzenie wersji odnośnie do wybudowania kaplicy przez króla Kazimierza Wielkiego. Kościół został dobudowany do kaplicy w późniejszym okresie - w 1469 roku. W 1648 roku świątynia została spalona przez Kozaków Bogdana Chmielnickiego. W miejscu starego kościoła został postawiony nowy murowany, właśnie dlatego historia istniejącego kościoła rozpoczyna się od 1660 roku. Dopiero w 1743 roku kościół uzyskał wezwanie św. Michała Archanioła. Przez cały okres swojego istnienia budowla była niejednokrotnie przebudowywana, o czym świadczą w szczególności nawarstwienia na poszczególnych elementach konstrukcyjnych. Dotyczą one szczególnie przebudowy i prac remontowych przeprowadzonych w latach 20. XX wieku. (W 1922 roku architekt B. Wiktor przebudował kościół na budynek w stylu modernistycznym). Rzecz w tym, iż kościół znacząco ucierpiał podczas I Wojny Światowej. Nawet dotychczas na jego ścianach zachowały się ślady ostrzału artyleryjskiego... Dzwonnica została postawiona osobno na południe od kościoła. Niegdyś pełniła ona również rolę bramy wejściowej na dziedziniec. Jest to drewniano-murowana konstrukcja, na pierwszym murowanym poziomie gdzie zostało wybudowane przejście łukowe, natomiast drugi drewniany poziom ma charakter dekoracyjny i jest oszalowany deskami i gontem. Dzięki niezwykle dla konstrukcji kościołów wyglądowi dzwonnicy pojawiła się teoria, iż jest ona pozostałością wieży obronnej, która niegdyś stała na miejscu świątyni. W okresie radzieckim kościół został przekształcony w magazyn, następnie z powodu pożaru spłonął dach... Nadzieja dla kościoła pojawiła się wraz z wizytą Jana Pawła II w 2001 roku, gdzie obecnie trwają prace remontowe.

Niegdyś plac w centrum miasteczka zdobił budynek starosilskiego ratusza, po którym nie został żaden ślad. Wcześniej Salzbork (właśnie taką nazwę uzyskało miasteczko wraz z prawem magdeburskim w 1421 roku) było otoczone murami obronnymi z 8 basztami, które również nie zachowały się do obecnych czasów. Uważa się, iż dzwonnica niegdyś była jedną z 8 wież obronnych. Obecnie jest odbudowywany murowany kościół, którego mury mają grubość 1,5 metra.

PODSUMOWANIE

Galiczyjska sól rozpuszczona w wodzie jest krwią naszej ziemi, zaś wzajemnie połączone podziemne źródła solankowe - żyłami. O tym, iż złoża soli Bojkowszczyzny stanowią jednolity układ, świadczy również fakt, iż mieszkańcy Starej Soli do jednej ze studni wrzucili drewnianą kaczuszkę, która po jakimś czasie wynurzyła się z wody w mieście Stebnyk (odległość pomiędzy dwiema miejscowościami wynosi około 70 kilometrów).

Literatura:

1. Bojkiwszczyna. Badania historyczno-etnograficzne. Redakcja J.G. Goszko, - K. Naukowa Dumka, 1983, ss.304
2. Informator historii Ukrainy (А-Я). - K., 2002, ss.1066
3. Isajewycz J.D. Jurij Drohobycz. Żyttja Sławetnych, - - K. «Mołod'» 1972, ss.121;
4. Istorija mist i sił Ukrainśkoji RSR Lwiwska obłaśť. - K., 1968, s.785;
5. Kril M.M. Starosambirszczyna: Historia i kultura. - Lwiv: Piramida, ss.600
6. Łoś J., Prokopec M., Łapyczak D. Salina. - Lwiv, «Wilna Ukraina» 1995, ss.243
7. Mała encyklopedia ukraińskoho narodoznawstwa. Redakcja S. Pawluka, - Lwiv «Afisza», 2007, ss.846;
8. Starosambirszczyna II Almanach T.2 Red. W. Gorbowyj Staryj Sambir 2002, ss.363
9. Starosambirszczyna III Almanach T.3 Red. W. Gorbowyj Staryj Sambir 2004, ss.567

R. Danczyn

FORMER SALT EVAPORATION TRADITION IN THE BOIKO REGION

Abstract

In her article, the author presents information regarding the tradition of salt evaporation in the Boiko region; in the introduction, she informs that the beginning of the process of salt mining in the history of Ukraine was a phenomenon known as chumatstvo.

Chumatstvo was a trade and transport association of people, which has been shaped in the areas of Southern Ukraine for the purpose of organizing supplies of salt from Northern Crimea to Ukraine, Poland and to other neighbouring countries.

Subsequently, the author discusses various saline sources in Ukraine, together with their genesis, history and location; she presents a place called Stara Sól (Old Salt) with respect to its significance in the history of salt production.